

Las, jeziora, bagna i droga. Rozwój osadnictwa na północnych rubieżach Śląska

Dagmara Adamska

Dagmara Adamska: Forest, lakes, swamps and road. The development of settlement at the Northern frontiers of Silesia

The area between Lake Śląskie and Rudzieńskie, which was incorporated in the boundaries of Silesia at the end of the 13th century was still, at the beginning of the 16th century, covered by border wilderness with its numerous lakes, streams and swamps. Since at least the 13th century, communication routes have passed through it, of which the most important connected Silesia with Greater Poland. At the turn of the 12th and 13th century and in the first half of the 13th century, the area was subject to colonisation on the initiative of the rulers of Greater Poland. The early 13th century also saw dispersed settlement to the south of Lake Śląskie on the initiative of the Silesian rulers.

The next phase of colonisation is marked by the activity of a new holder of this land – Henry III of Głogów (died 1309), the initiator of the construction of castellany in Tarnów Jezierny (with colonisation functions) and granting Ślawa its town charter, around which a small settlement complex was formed in the first half of the 14th century. Further progress in clearing the wilderness was recorded later in public registers. At the end of the 14th century or at the beginning of the 15th century Chelmek, Lubięcin, Kolsko and Konotop were founded. In modern times (16th-19th century), numerous manors, estates next to inns, diminished settlement of millers, shepherds, glaziers and fishermen were 'separated' from the area of medieval villages and gave rise to today's several hamlets. The route of the road gave also rise to granting Konotop city rights (1706). The shape of the town as well as the professional profile of the inhabitants were adjusted to the transit functions of the centre.

Key Words: settlement, borderland, boundary, Duchy of Głogów, Greater Poland, Silesia

Początki księstwa głogowskiego sięgają podziału dziedziny Henryka Pobożnego (zm. 1241) między synów. W 1248 roku powrócił na Śląsk i włączył się w tutejszą politykę Konrad (zm. 1273/1274), młodszy brat Bolesława Rogatki i Henryka III Białego. W następstwie walk między książętami Konradowi ostatecznie została wydzielona dzielnica z Głogowem, Bytomiem Odrzańskim, Ścinawą, Krosnem Odrzańskim, Sądowlem i Żaganiem.¹ Z władcą wiąże się etap kolonizacji północnej części Śląska i przypisuje się mu lokację na prawie niemieckim miast Głogowa, Szprotawy, Koźuchowa, a także Bytomia Odrzańskiego, Ścinawy i Żagania oraz kilkunastu wsi. Był też fundatorem klasztoru dominikanów oraz franciszkanów w Głogowie i Krośnie Odrzańskim.²

Prawdopodobnie już w 1290 roku jego syn – Henryk III Głogowczyk – oraz Przemysław II zawarli umowę, w następstwie której władca Wielkopolski wyznaczył na swojego następcę księcia głogowskiego. W sześć lat później, po śmierci Przemysła i akcji zbrojnej Henryka, Głogowczykowi miały przypaść ziemie na całej długości rzeki Obry oraz te za Wartą

1 Tomasz JUREK, *Geneza księstwa głogowskiego*, Przegląd Historyczny 78, 1987, č. 1, s. 79–92; Dominik NOWAKOWSKI, *Siedziby książęce i rycerskie księstwa głogowskiego w średniowieczu*, Wrocław 2008, s. 34–35; zob. też Roman GRODECKI, *Dzieje polityczne Śląska do roku 1290*, in: *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 1, ed. Stanisław Kutrzeba, Kraków 1933, s. 238–240, 244–247.

2 Karol MALECZYŃSKI, Śląsk w okresie od połowy XII do połowy XIV wieku, in: *Historia Śląska*, t. I, cz. 1, ed. K. MALECZYŃSKI, Wrocław 1960, s. 398–404, 450–451; T. JUREK, *Konrad I głogowski. Studium z dziejów dzielnicowego Śląska*, Roczniki Historyczne 54, 1988, s. 121, 129–134; D. NOWAKOWSKI, *Siedziby książęce i rycerskie*, s. 35.

(ryc. 1)

Kochanowo Duże (zwane Chełmek), Tarnowskie Duże i Małe (zwane Tarsko) oraz największe spośród wymienionych – Jezioro Sławskie.⁵ Do dziś posiadają one urozmaiconą, fragmentami trudno dostępną linię brzegową z wieloma zatokami i półwyspami. Obszar między nimi a historyczną granicą z Wielkopolską nadal też porastają mieszane lasy, a niewielki areal przeznaczony pod uprawę jest determinowany glebami o niskiej klasie bonitacji. Teren ten był niegdyś porośnięty gęstymi borami, łągowymi zaroślami, z licznymi bagnami (z pokładami torfu i rud darniowych) i poprzecinany strugami.⁶ Taki obraz prezentują nie tylko źródła pisane,⁷ nowożytna kartografia i ikonografia, ale i analiza toponomastyki. Większość tutejszych osad otrzymała bowiem miana w nawiązaniu do charakterystycznych cech krajobrazu, zarówno te wywodzone z języka polskiego (np. Lipka / *Lipke* – teren z lipami, Karszynek / *Karschin* – z karłowatymi drzewami, Mesze / *Mesche* – porośnięty mchem, Strumiany / *Strumene* – położony nad strumieniem, Święte / *Schwente* – nad jeziorem Święte)⁸, jak i języka niemieckiego (Jesiona / *Grünwald*

i Notecią. Finalnie księżę zajął część Wielkopolski zostawiając Władysławowi Łokietkowi jedynie jej wschodnie skrawki.³

Władztwo głogowskie Henryka III (zm. 1309) i jego następców sięgnęło zatem na północy aż po nizinne obszary o urozmaiconej powierzchni,⁴ poprzecinane wieloma jeziorami ukształtowanymi w wyniku ruchów lodowca: część Jeziora Rudzińskiego (zwane Orchowskie, Jesieńskie, Rudno), Dronickie (zwane Steklno Górne, Droniki), Nowa Rola (zwane Steklno Dolne), Święte, Mesze, Lubięcińskie (zwane Kochanowo Małe),

3 K. MALECZYŃSKI, Śląsk w okresie, s. 530–531; T. JUREK, *Dziedzic Królestwa Polskiego księżę głogowski Henryk (1274–1309)*, Poznań 1993, s. 31–35.

4 Ten nizinny obszar został ukształtowany w wyniku zlodowacenia środkowopolskiego, jednak formacje oraz erozja glacialna i postglacialna nadały mu charakter urozmaicony.

5 Jeziora o powierzchni: Rudzińskie – 163 ha; Dronickie – 10 ha; Nowa Rola – 6 ha; Święte – 24 ha; Mesze – 2 ha; Lubięcińskie – 13 ha; Kochanowo Duże – 17 ha; Tarnowskie Duże – 92 ha; Tarnowskie Małe – 36 ha; Sławskie – 817 ha.

6 Zbigniew WIELGOSZ, *Wielka własność cysterska w osadnictwie pogranicza Śląska i Wielkopolski*, Poznań 1964, s. 141–143, 146; Alfred RÖSLER, Środowisko geograficzno-przyrodnicze, in: *Ślawa. Zarys dziejów*, ed. W. Strzyżewski, Ślawa 2004, s. 9–18; Leszek JERZAK, *Flora i fauna*, in: *Ślawa. Zarys dziejów*, s. 19–26.

7 Np. *Schlesisches Urkundenbuch* (dalej SUB), Bd. I, ed. Heinrich APPELT, Wien – Köln–Graz 1963, nr 116.

8 *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska*, t. 4, ed. H. BOREK, Warszawa 1988, s. 153; t. 7, ed. Stanisława SOCHACKA, Opole 1994, s. 8, 125–126; t. 13, ed. S. SOCHACKA, Opole 2007, s. 90; t. 14, ed. S. SOCHACKA, Opole 2009, s. 52.

– zielony las,⁹ Głuszycza / *Dickstrauch* – gęste zarośla).¹⁰

Środowisko naturalne wraz z sytuacją polityczną peryferyjnego terenu warunkowały dynamikę tutejszych procesów osadniczych. Choć miejscowe lasy, łąki, a zwłaszcza jeziora, dawały podstawę do bytowania ludzi, był to obszar trudny do adaptacji, gdyż osadnicy napotykali na naturalne przeszkody lesistego krajobrazu, poprzecinanego licznymi strugami i moczarami. Jeszcze na przełomie XV i XVI wieku były tu gęste lasy z barciami, a okolice Kolska to puszcza (*Bora sive indago*), której skraj nosił zagadkowe miano *Tyrsselymy*.¹¹ Potrzeba wyznaczenia precyzyjnej granicy w latach 1528–1531 (ryc. 1) zaświadcza jednocześnie o jej niegdyś płynności i niejasnościach przebiegu.

Rzeka Obrzyca i granica śląsko-wielkopolska

Główną oś fragmentu pogranicza śląsko-wielkopolskiego stanowiła rzeka Obrzyca (prawy dopływ Odry), która dnem pradoliny wypływa z zachodniego krańca Jeziora Sławskiego, aby przez Jezioro Rudzieńskie ujść do Odry za Cigacicami (ryc. 1). Nazewnictwo tego niewielkiego i silnie meandrującego ciekę bywało niegdyś zmienne, co stało się zaczynem wielu niejasności w historiografii. Już bowiem w dokumencie ksiąząt głogowskich Henryka Wiernego i jego brata Przemka z 1319 roku użyto terminu „Zgniła Obra” (*der Vule Ober*),¹² co uznaje się za najstarsze określenie interesującej nas rzeki. W XVI wieku wymiennie używano także nazw *Obrzyca* lub *Obrzicza* oraz *Mala Obra*. Rzekę wreszcie nazywano też *Orchowską* – od dawnej nazwy Jeziora Rudzieńskiego.¹³ We wspomnianym akcie z 1319 roku, w którym pierwszy raz wymieniono rzekę, książęta głogowscy zrezygnowali na rzecz margrabiego brandenburskiego Waldemara z terenów położonych przy Zbąszyniu oraz tych zlokalizowanych aż do grodu w Międzyrzeczu, wraz z Trzcielem i przyległościami po obu stronach rzeki. Granica rozdzielonych dóbr miała od południa ciągnąć się korytem „Zgniłej Obry”, która płynęła od Kopanicy aż po ujście do Odry. Ze świadomością dziewiętnastowiecznych prac melioracyjnych, które przeprowadzono na północny zachód od Jeziora Rudzieńskiego, można przyjąć, że pod terminem „Zgniłej Obry” rozumiano do tej pory dolny odcinek Obrzycy, już po opuszczeniu przez nią wspomnianego jeziora.¹⁴ Także kolejne informacje z lat 1553–1582 dotyczą „wielkopolskiego” odcinka strugi zwanej *Orchowską* (dzisiaj to Orchowa i Kanał Obry), który stanowił punkt oparcia w sporach granicznych prowadzonych między Kopanicą, Kargową i Jaromierzem oraz przedmiot skarg mieszkańców Chwalimia.¹⁵

9 Na mapie Christiana Fryderyka von Wrede z połowy XVIII w. jako *Krümwald* tj. „krzywy las” (nazwa mieszaną, słowiańsko-niemiecką).

10 *Słownik etymologiczny nazw*, t. 4, s. 98.

11 *Reces graniczny między Wielkopolską a Księstwem Głogowskim z roku 1528–1531*, ed. Zygmunt CELICHOWSKI, Poznań 1900, s. 14.

12 *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski* (dalej KDW), t. II, ed. Stanisław ZAKRZEWSKI, Poznań 1878, nr 102; *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu* (dalej SHG), ed. Antoni GAŚSIOROWSKI, cz. III, Poznań 1993–1999, s. 405. Dzisiaj Gniła (Leniwa) Obra to prawy dopływ Obrzycy, na wysokości wsi Brójec.

13 SHG, cz. III, s. 447.

14 W 1828 r. także górną rzekę nazwano *Faule*.

15 SHG, cz. III, s. 405–406.

Teren zaś nad górnym („śląskim”) odcinkiem rzeki Obrzycy pojawił się w źródłach dopiero w latach 1494 i 1528–1531. Odcinek ciekę stanowił, według brzmienia recesu granicznego, kraniec rozłogów zanikłej dziś wsi *Obrzyca*, a jej wylot z Jeziora Sławskiego – granicę Królestwa Polskiego ze Śląskiem.¹⁶ Opisana wówczas szczegółowo granica miała bowiem przebiegać po linii wyznaczonej przez ziemne kopce przy strudze zwanej *Czarna*,¹⁷ ścieżką przez bór do błota zwanego Wilcze Błoto (*Wylczeblotho*), przez miejsce zwane Laski (*Lyasky*), przez Kobyle Błoto (*Cobilybloto*) i przez bagno zwane Kobyla Szyja (*Cobilya Szyya*).¹⁸ Po stronie Królestwa granica zostawiała zatem opuszczoną wówczas wieś Ciosaniec, a w granicach księstwa głogowskiego – Lubogoszcz. Dalej prowadziła do jeziora *Steklno* i przez strugę płynącą od niego do jezior Tuświca (*Thuszwicza*)¹⁹ i aż do rzeki Obrzycy (ryc. 1).

Nieistniejąca dziś wieś *Obrzyca* (w Królestwie Polskim) musiała być położona na północ od dzisiejszego Lubiatowa, tuż przy granicy księstwa głogowskiego, między wsiami Konotop i Lubogoszcz (te dwie osady były już na Śląsku). Granica prowadziła dalej: do wielkiej drogi łączącej Konotop z Kębłowem, oddzielając tym samym łąki wspomnianej opuszczonej *Obrzycy* od łąk śląskiej wsi Kolsko (między którymi płynąć miała graniczna struga Wilcza Kłoda / *Wylczakłoda*). Przy drodze był usypany kopiec, który stał na dobrach Kolska, obok pola zwanego Kąt Szymań Bunieckiego. Granica łączyła ów znak z kolejnym kopcem położonym na końcu wspomnianego już boru zwanego *Tyrsselym*²⁰ i dalej z usypiskiem (leśną wydumą) w miejscu krzyża (*U krzyża*).²¹ Fragment rzeki Obrzycy poniżej młyna we wsi Kolsko wraz z obydwojma brzegami miał należeć do księstwa głogowskiego. Kres dóbr śląskiego Kolska wyznaczał środek rzeki, pomiędzy nabrzeżnymi kopcami postawionymi na granicy dóbr przypisanych do wsi Jaromierz oraz miasta Kębłowa, na wysokości ujścia Obrzycy do Jeziora Orchowo (tj. do Jeziora Jasiońskiego – południowej części Jeziora Rudzieńskiego).

Przytoczony reces graniczny ujawnił zatem nie tylko liczne nazwy topograficzne, w tym mikrotoponimy podmokłego i zalesionego krajobrazu, zwyczaj wyznaczenia spornej jeszcze wówczas granicy, ale też siatkę osadniczą tego terenu na początku XVI stulecia. Dowiadujemy się zatem, że granica śląsko-wielkopolska zasadniczo przecinała skraj Jeziora Rudzieńskiego, dalej biegła w kierunku południowo-wschodnim, zakręcając raptownie ku rzece Obrzycy (na Śląsku pozostawiała Kolsko i Konotop). Granica

16 *Reces graniczny*, s. 13–14 (1528), 14–16 (1494).

17 Nieistniejąca dziś struga wpadająca do Jeziora Sławskiego od strony Wschowy. SHG, cz. I, ed. J. WIŚNIEWSKI – A. GAŚSIOROWSKI, Wrocław 1982–1987, s. 284.

18 Błota między dzisiejszą wsią Ciosaniec i Lubogoszcz. SHG, cz. II, ed. A. GAŚSIOROWSKI, Wrocław – Poznań 1988–1992, s. 217.

19 Według autorów SHG Steklno i Tuświca to dwa jeziora, czyli odpowiednio Steklno Górne (Jezioro Dronickie) i Dolne (Nowa Rola), położone ok. 8 km na północny-zachód od Sławy. SHG, cz. IV, ed. A. GAŚSIOROWSKI – T. JUREK, Poznań 2001–2008, s. 660. Tymczasem owa Tuświca (a właściwie Tuświce, gdyż użyto liczby mnogiej) to być może nazwa Jeziora Sławskiego, gdyż jego skraj (przy rzece Obrzycy) stanowił graniczny cypel. Co więcej, w 1208 r. to chyba raczej największe w okolicy Jezioro Sławskie określono jako *Tuchno*, co może mieć etymologiczny związek z obfitością ryb (jezioro tuczne, tłuste). Na terenie dzisiejszej Polski przynajmniej kilka dużych jezior nosi zbliżone miano (np. Jezioro Tuczno koło Międzyzochodu, czy koło Wałcza); zob też T. JUREK, *Początki Sławy*, in: *Siedem wykładów na siedem wieków Sławy*. Zeszyt historyczny, ed. A. Rösler, Sława 2014, s. 40.

20 Przyjmuje się, że to miejsce jest tożsame z wsią Tyrzeliny, nazwaną tak po 1945 r.

21 Pierwotne skrzyżowanie dróg, gdzie ewentualnie był postawiony krzyż. Jeszcze w połowie XVIII w. stała tu karczma zw. *Creuz*. Przed 1828 r. założono wieś *Kreuz*, która obecnie jest opuszczona.

tworzyła cypel, którym dochodziła do skraju Jeziora Sławskiego. Od niego biegła cieką wodnym łączącym Jeziora Stekno Górne i Dolne i dalej w kierunku wschodnim między Lubogoszczą, Sławą, Przybyszowem a wielkopolskim Wijewem (ryc. 1).

Osadnictwo wczesnośredniowieczne

Pierwsze ślady zagospodarowania terenu można wiązać z brzegami największego w okolicy Jeziora Sławskiego, które już w okresie plemiennym były pokryte rozproszonymi osadami w dolinie Obrzycy i Czernicy. Na podstawie znalezisk powierzchniowych datuje się je na VIII–X wiek (w tym zespół znalezisk na terenie tzw. Wyspy Kormoranów na Jeziorze Sławskim).²² Początki jedyne – rozpoznane przez archeologów – warownego obiektu w Sławie widzieć można w ostatniej ćwierci IX wieku. Kres funkcjonowania tego kompleksu wyznaczyć można na koniec X stulecia, co koresponduje z czasem budowy piastowskiego już grodu w pobliskim Głogowie.²³ Dla tzw. okresu państwowego wczesnego średniowiecza (od końca X wieku) odnotowano jedynie kilkanaście stanowisk archeologicznych. Ich rozkład zaświadcza o osadnictwie na wyspach Jeziora Sławskiego i przy jego południowym krańcu (Radzyń).²⁴

Kolonizacja XII/XIII wiek – początek XIV wieku

Od końca XII lub początku XIII wieku prowadzono tu działalność kolonizacyjną z inicjatywy władców wielkopolskich, potem także śląskich, czemu uwagę poświęcali już i archeolodzy, i historycy.²⁵ Przypomnijmy zatem, że od północy aż po Jezioro Sławskie, do końca XIII wieku, lesisty teren przynależał do Wielkopolski (prawdopodobnie do kasztelanii w Przemyśle). Świadectwem jest dokument z 1208 roku, w którym Władysław Odonic przekazał wieś Lubogoszcz i jezioro *Radechouo* (tj. Radzyńskie, czyli południowa zatoka Jeziora Sławskiego) klasztorowi lubiąskiemu.²⁶ Zatem już na początku XIII wieku istniała na brzegu Jeziora Sławskiego osada Lubogoszcz (*Lubogosch*). Niewiele wiemy o jej dziejach. W 1311 roku jakieś dobra posiadał tu miejscowy rycerz Leszko.²⁷ W kolejnym stuleciu poznajemy rycerskich posiadaczy z rodziny Kottwitzów i Braunów, a ostatecznie wieś została włączona do majątku Rechenbergów, którzy wokół zamku w Sławie budowali

22 Jarosław LEWCZUK, *Badania osadnictwa pradziejowego, wczesnohistorycznego i nowożytnego w rejonie Sławy*, in: Siedem wykładów, s. 13–14; D. NOWAKOWSKI, *Od wczesnośredniowiecznego grodu do miasta lokacyjnego. Rozwój struktur osadniczych w okolicach Sławy w średniowieczu*, in: Siedem wykładów, s. 20–21; *Idem*, *Materiały z penetracji Wyspy Kormoranów na Jeziorze Sławskim, Lubogoszcz, stan. 16*, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 39, 1997, s. 419–426.

23 D. NOWAKOWSKI, *Wyniki badań archeologicznych stanowiska średniowiecznego Sława 21*, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 41, 1999, s. 297–306; *Idem*, *Wstępne wyniki badań archeologicznych wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego (stan. 21) w Sławie*, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 46, 2004, s. 97–112; *Idem*, *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Sławie (stan. 21), pow. wschowski, w świetle badań archeologicznych w 2004 roku*, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 44, 2008, s. 127–141.

24 D. NOWAKOWSKI, *Od wczesnośredniowiecznego grodu*, s. 22–23.

25 Na temat osadnictwa wokół Sławy w świetle źródeł archeologicznych i pisanych: D. NOWAKOWSKI, *Siedziby książęce i rycerskie*, passim; *Idem*, *Od wczesnośredniowiecznego grodu*, s. 19–38; T. JUREK, *Początki Sławy*, s. 39–52; J. LEWCZUK, *Badania osadnictwa*, s. 9–17.

26 SUB, Bd. I, nr 116; SUB, Bd. III, ed. W. IRGANG, Köln – Wien 1984, nr 585.

27 KDW, t. II, nr 940.

swoj klucz majątkowy.²⁸ Choć południowy skraj Jeziora Sławskiego wymieniono w 1208 roku (wspomniane już *Radechouo*), położona tam wieś Radzyń (jako *Radichen*) została odnotowana dopiero w 1477 roku jako część dóbr sławskich Rechenbergów.²⁹ Metryka wsi kolonizacyjnej musi sięgać jednak przynajmniej drugiej połowy XIII wieku, co sugerują przypadkowo odkryte znaleziska archeologiczne związane z obecnie zniwelowanym rycerskim obiektem obronno-rezydencjonalnym typu *motte*, datowanym na drugą połowę XIII – XIV wiek.³⁰

Przyglądnijmy się rozwojowi osadnictwa na północny zachód od Jeziora Sławskiego, na obszarze charakteryzowanym w przywołanym recesie granicznym jako ziemia bagnista i lesista, poprzecinana licznymi strugami. Na początku XVI wieku istniały jedynie pojedyncze wiejskie osady. W dolinie rzeki Obrzycy mogły długo funkcjonować rozproszone osiedla (żreby), które przyjęły zbiorczą nomenklaturę *Obrzyca*. Analogią z centralnego Śląska służyć może przykład podwrocławskiej Żórawiny nad Żurawką, czy zespół wsi zwanych Widawa – położonych opodal Wrocławia na lewym brzegu Widawy.³¹

Nad rzeką w latach 1252 – przed 1455 istniała bowiem osada *Obrzyca* (ryc. 1). Z powodu potrzeby wyróżnienia nazw poszczególnych osad przenoszonych na prawo niemieckie i związanego z tym procesem wyznaczania granic rozłogów, zjawisko zbiorczej nomenklatury wczesnośredniowiecznych gospodarstw nie mogło funkcjonować. W tej sytuacji część gruntów rozproszonych nadrzecznych gospodarstw weszło ostatecznie w skład rozłogów niewielkiej osady Lubiatów.³²

Okres od drugiej połowy XIII wieku to dla całego Śląska i Wielkopolski czas dynamicznie postępującej kolonizacji – zmian statusu prawnego funkcjonujących osad, zakładania nowych, lokowania miast oraz tworzenia sieci parafialnej. Władcą księstwa głogowskiego był wówczas Henryk III Głogowski (zm. 1309), a księciem Wielkopolski – Przemysław II (zm. 1296). Wraz z książęcymi planami kolonizacji puszczy granicznej osady były przekazywane w ręce prywatne oraz włączane do majątku Kościoła. To na tych podmiotach miał w dużym stopniu spoczywać, nadzorowany przez władców, plan zagospodarowania lesistego terenu nad jeziorami. W 1252 roku dobra książąt wielkopolskich (*Obrzyca*), zostały oddane możnemu z rodu Zarembów. W oparciu o otrzymane majątki ufundował on klasztor cystersów w Ptowie (prawdopodobnie obecnie Kaszczor); przed 1302 rokiem siedziba zakonników została przeniesiona do Wielenia, a po 1409 roku do Przemętu.³³ Do dóbr wielkopolskiego klasztoru należały od 1278 roku wsie położone dalej na północ: Ciosaniec, Wijewo, Łupice i Potrzebowo.³⁴ W 1533 roku zakonnicy posiadali

28 *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Die Kreise Grünberg und Freystadt*, ed. Konrad WUTKE (*Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. XXIV), Breslau 1908, s. 76, 78, 82.

29 *Ibidem*, s. 77, 81, 108.

30 D. NOWAKOWSKI, *Siedziby książęce i rycerskie*, s. 526–528; *Idem*, Śląskie obiekty typu *motte*. Studium archeologiczno-historyczne. Wrocław 2017, s. 161 (datacja na przełom XIII i XIV w.).

31 Marta MŁYNARSKA-KALETYNOWA, *Wrocław w XII–XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze*, Wrocław 1986, s. 27–28.

32 Zob. Zobowiązania mieszkańców po drugiej stronie Obrzycy na rzecz parafii w Lubięcinie: *Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiakonat Glogau*, ed. Joseph JUNGNITZ, Breslau 1907, s. 411.

33 T. JUREK, *Początki Sławy*, s. 41; SHG, cz. III, s. 842; cz. IV, s. 654.

34 SHG, cz. I, s. 262; cz. III, s. 914.

też dwa jeziora Steklno.³⁵ Na przełomie XV i XVI stulecia sławianie pozostawali w sporze z opatem o jurysdykcję nad mieszkańcami wsi.³⁶ Inicjatywa przeniesienia *Obrzycy* na prawo niemieckie musiała być nieudana, skoro ponownie zakonnicy wystarali się o zgodę władcy na lokację wsi w 1370 roku. I tym razem nie mamy świadectwa, aby akcja była skuteczna.³⁷

W końcu XIII stulecia na nowo pozyskanych terenach Henryk III powołał kasztelanie w Tarnowie Jeziernym (kasztelan był wzmiankowany w latach 1295–1296), co można odczytać jako następstwo chęci kontroli niewielkiego kompleksu osadniczego rozwijającego się wokół jezior, przy starej drodze z Bytomia Odrzańskiego do Przemętu, nieuregulowanych stosunków własnościowych w pasie granicznym, a także – pośrednio – skromnego jeszcze zaplecza wiejskiego.³⁸ W świetle dokumentu z 1293 roku możemy zakładać, że intencją księcia była zmiana struktury osadniczej pogranicza.³⁹ Dalej bowiem – na wschodzie – majątek książęcy znajdował się dopiero w odległym o około 30 km Lginiu (w latach 1311–1312 Henryk Głogowczyk wystawiał tu dokumenty).⁴⁰

W latach 1296–1309 książę lokował (w odległości około 6 km od Tarnowa Jeziernego) Sławę – miasteczko o charakterze otwartym.⁴¹ Władcę reprezentował w mieście wójt, wyodrębniono także samorządną radę miejską z burmistrzem (przynajmniej od 1316).⁴² Urzędnik miejski mógł rezydować w zamku, choć jego istnienie w źródłach pisanych dowodnie ujawnia się dopiero w 1468 roku, kiedy przeszedł w ręce prywatne.⁴³ Sława już w pierwszej ćwierci XIV wieku przejęła funkcję lokalnego centrum targowo-sądowego (1312 – *Slava cum suo districtu*),⁴⁴ w konsekwencji czego kasztelania tarnowska utraciła znaczenie w śląskiej administracji. W niewielkim okręgu sławskim leżały w XV wieku na pewno okolice wsie: Chełmek, Radzyń, Lipinki, Lubogoszcz, a także wysunięte na wschód Marcinkowo (obecnie część Starego Strącza) oraz Jezioro Święte i Radzyńskie.⁴⁵

35 SHG, cz. III, s. 406.

36 *Die Inventare der nichtstaatlichen. Die Kreise Grünberg und Freystadt*, s. 156–157.

37 *Ibidem*, s. 161–165; SHG, cz. III, s. 406.

38 SUB, Bd. VI, ed. W. Irgang, Köln – Weimar – Wien 1998, nr 197, 244; Warownia na kopcu została wzniesiona z drzew ściętych w latach 1266 – po 1294: D. NOWAKOWSKI, *Lokalne ośrodki*, s. 114–116 (tam starsza literatura z badań archeologicznych tarnowskiego założenia).

39 T. JUREK, *Początki Sławy*, s. 42.

40 *Ibidem*, s. 40–41; D. NOWAKOWSKI, *Siedziby książęce i rycerskie*, s. 401–411; *Regesten zur schlesischen Geschichte*, ed. Colmar GRÜNHAGEN, (*Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. VII), Breslau 1866–1886; ed. C. GRÜNHAGEN, K. WUTKE, (*Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. XVI, XVIII, XXII), Breslau 1892–1903; ed. K. WUTKE, (*Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. XXIX), Breslau 1923; ed. K. WUTKE, E. RANDT, (*Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. XXX), Breslau 1930 (dalej RS), tu nr 3275, 3310.

41 Nowożytnie źródła sugerują istnienie tam także wsi Sława, o niejasnej metryce, ale hipotetycznie starszej od miasteczka, której placowy układ widać po dzień dzisiejszy.

42 KDW, t. II, nr 985.

43 KDW, t. II, nr 985; *Die Inventare der nichtstaatlichen. Die Kreise Grünberg und Freystadt*, s. 76. Południowe skrzydło pałacu określono w połowie XVIII w. jako *alte Schloss*, co daje przypuszczenia o czternastowiecznej metryce zamku. Stał na naturalnym wyniesieniu przy podmokłej rynnie jeziora i dolinie zasilającej go rzeczki Czernica, w niewielkim oddaleniu od miasteczka. Badania archeologiczno-architektoniczne obiektu były dotychczas skromne. D. NOWAKOWSKI, *Siedziby książęce i rycerskie*, s. 388–390.

44 *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, Bd. I, ed. C. GRÜNHAGEN, H. Markgraf, Breslau 1881, s. 121.

45 *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Kreis und Stadt Glogau*, ed. K. WUTKE (*Codex Diplo-*

Trudno rozstrzygnąć, co bezpośrednio stało za translokacją ośrodka władzy książęcej z Tarnowa Jeziernego do Sławy. Wpływ na decyzję księcia miał na pewno zmieniający się przebieg szlaków komunikacyjnych, utrata znaczenia drogi przemęcko-bytomskiej a wzrost walorów tras z Głogowa, które przecinały się właśnie w okolicach Sławy.⁴⁶ Z miasteczka do zamku w Tarnowie prowadziła też zapewne dogodna droga wzdłuż jeziora (zwana później *Plutsche Weg*).⁴⁷ Korekty granicy w końcu XIII wieku spowodowały zaś, że Tarnów Jezierny nie był już grodem granicznym.⁴⁸

Porównywalną metrykę do Sławy ma zapewne wieś Przybyszów, choć pierwsze przekazy pisane o niej pochodzą dopiero z początku XVI wieku (jako *Zbiersko*, czyli „skupisko”).⁴⁹ Znaleźiska archeologiczne sugerują jednak, że na przełomie XIII i XIV oraz w XIV wieku funkcjonował tu obiekt obronno-rezydencjonalny typu *motte*, położony na krawędzi doliny rzeczki Czernica (obecnie zniszczony).⁵⁰ W 1311 roku w źródłach ukazała się wieś Gola, w posiadaniu rycerza Leszko z Lubogoszczy, którego dobra graniczyły z majątkiem wielkopolskich cystersów.⁵¹

„Wielka droga”

Położenie przy granicy z Wielkopolską wiązało się z przebiegiem tutejszych dróg handlowych, które były ważnym czynnikiem decydującym o dalszych postępach kolonizacji mikroregionu. Dopiero z początku XVI wieku znamy rozkład granicznych komór celnych, które znajdowały się w Paradyżu, Zbąszyniu, Wschowie, ale także w Kębłowie, Babimoście i Kopanicy.⁵² Ta ostatnia komora straciła jednak na znaczeniu w latach osiemdziesiątych XVI wieku, po zniszczeniach drogi prowadzącej ze Śląska, przez Klenicę w kierunku Chwalimia.⁵³ Od północy – z Kopanicy – prowadziła trasa do Sławy, przechodząc przez most na rzeczce Rudna⁵⁴ i bagno zwane *Dzemoną*,⁵⁵ przecinała las w okolicach dzisiejszej wsi Tyrszeliny.⁵⁶ Najważniejsze tutejsze połączenie zwane „wielką drogą” prowadziło jednak na Śląsk od strony Kębłowa przez puszcę, aby na rozstaju dróg (*U krzyża*), skierować się na południowy-zachód oraz dalej: do Wschowy (przez Sławę), a przeprawą przez Odrę do Bytomia Odrzańskiego. Trasa prowadziła tuż przy

maticus Silesiae, Bd. XXVIII), Breslau 1915, s. 5, 91; *Die Inventare der nichtstaatlichen. Die Kreise Grünberg und Freystadt*, s. 75–78, 82.

46 D. NOWAKOWSKI, *Siedziby książęce i rycerskie*, s. 210; *Idem*, Sława i jej okolice, s. 51–52; T. JUREK, *Początki Sławy*, s. 43–44.

47 D. NOWAKOWSKI, *Od wczesnośredniowiecznego grodu*, s. 25.

48 T. JUREK, *Początki Sławy*, s. 44–45.

49 *Reces graniczny*, s. 13; Por. etymologię nazwy Zbiersk koło Kalisza, położonego w sąsiedztwie licznych zbiorników wodnych.

50 D. NOWAKOWSKI, *Siedziby książęce i rycerskie*, s. 522–523; *Idem*, Śląskie obiekty, s. 400–401.

51 KDW, t. II, nr 940.

52 Por. Janina NOWAKOWA, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951, s. 118.

53 SHG, cz. I, s. 233; cz. II, s. 313.

54 Struga, która od wschodu zasilala Jezioro Rudzieńskie (SHG, cz. IV, s. 214).

55 Bagno zw. Wielkim między Kębłowem a Kaszczorem, na wysokości dzisiejszego Południowego Kanału Obry. SHG, cz. I, s. 434.

56 *Reces graniczny*, s. 16.

odcinku granicy z Wielkopolską, która przyległościami Ciosańca i *Obrzyca* sąsiadowała z drogą. Drogą można było przeprawić się także ze Śląska (być może zbaczając *U krzyża*) do Obry, gdzie znajdowała się strażnica celna na szlaku Gdańsk – Poznań – Frankfurt.⁵⁷ Rola „wielkiej drogi”, pierwotnie o znaczeniu drugorzędnej trasy (ale o metryce z XIII wieku), wzrosła w XV, a zwłaszcza w XVI wieku, wraz z popularnością handlu wołami, baryłkami gorzałki i „śląskim żelazem”, o czym świadczy przyrost obrotów na komorze celnej w Kębłowie.⁵⁸ Pamiętajmy, że była ona także skomunikowana z ważnym szlakiem wychodzącym z Poznania, przez Grodzisk, w kierunku śląskiego Sulechowa.⁵⁹

Rekapitulując, do początku XIV wieku w skład rozproszonej sieci osadniczej obszaru pierwotnej puszczy granicznej między jeziorami, wchodziły dowodnie wielkopolska *Obrzyca* oraz Ciosaniec,⁶⁰ a po stronie Śląska: Lubogoszcz, Radzyń, Gola, Przybyszów, miasteczko Sława i wieś Tarnów Jezierny⁶¹ z kasztelanią funkcjonującą na pewno do lat trzydziestych XIV wieku. Sytuacja uległa zmianie dopiero, kiedy przy trasach handlowych (sezonowo trudno dostępnych, ze względu na podmokły teren), rozpoczęto karczować tereny pod kolejne osady oraz zakładać folwarki wykorzystujące naturalną zasobność terenu w drzewo, rudy darniowe i ryby. W nieokreślonym bliżej czasie *Obrzyca* zanikła, a Ciosaniec opuszczono, być może przenosząc się do sąsiednich nowo lokowanych wsi. Pierwsza z wymienionych osad prawdopodobnie była pusta już przed rokiem 1455 (określona jako „miejsce”), a niewątpliwie niezamieszkała w 1528 roku. Ciosaniec zaś był opuszczony czasowo na początku XVI wieku.⁶²

Kolonizacja w późnym średniowieczu

Pierwszy raz w 1414 roku wymieniono Konotop – wieś w posiadaniu prywatnym – do lat osiemdziesiątych XV wieku w rękach rycerskiej rodziny Zabeltitzów, a następnie Löbenów, Dyhrenów i Kottwitzów. Zabeltitzowie to rodzina utożsamiana z przybyszami z terenu Miśni, aktywna na Śląsku od połowy XIV wieku, choć rzadko widoczna w źródłach.⁶³ W połowie XV wieku w Konotopie funkcjonowała przystankowa karczma przy drodze ze Sławy. Już w nazwie wsi zakodowano nie tylko informacje o bagiennym krajobrazie nadrzecznej doliny, ale i o prowadzącej przez wieś trasie („konotopia” to określenie błota na drodze). Liczne analogiczne nazwy na terenie Polski i Śląska, każdorazowo sugerują podmokły krajobraz okolicy (np. zanikła wieś Konotopia koło Skoków czy las Konotop pod Oświęcimiem). Rozległe musiały być przynależności Konotopu (w kierunku południowo-wschodnim), skoro w 1521 roku Rechenbergowie toczyli spór z Löbenami o granicę między wsią a miasteczkiem Sława, która musiała przecinać jezioro.

57 SHG, cz. III, s. 387.

58 Stefan WEYMANN, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku*, Przegląd Zachodni 9, 1953, s. 211, 232; Roman RYBARSKI, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t. 1, Poznań 1928, s. 123; Jan BASZANOWSKI, *Z dziejów handlu polskiego w XVI–XVIII wieku. Handel wołami*, Gdańsk 1977, s. 125.

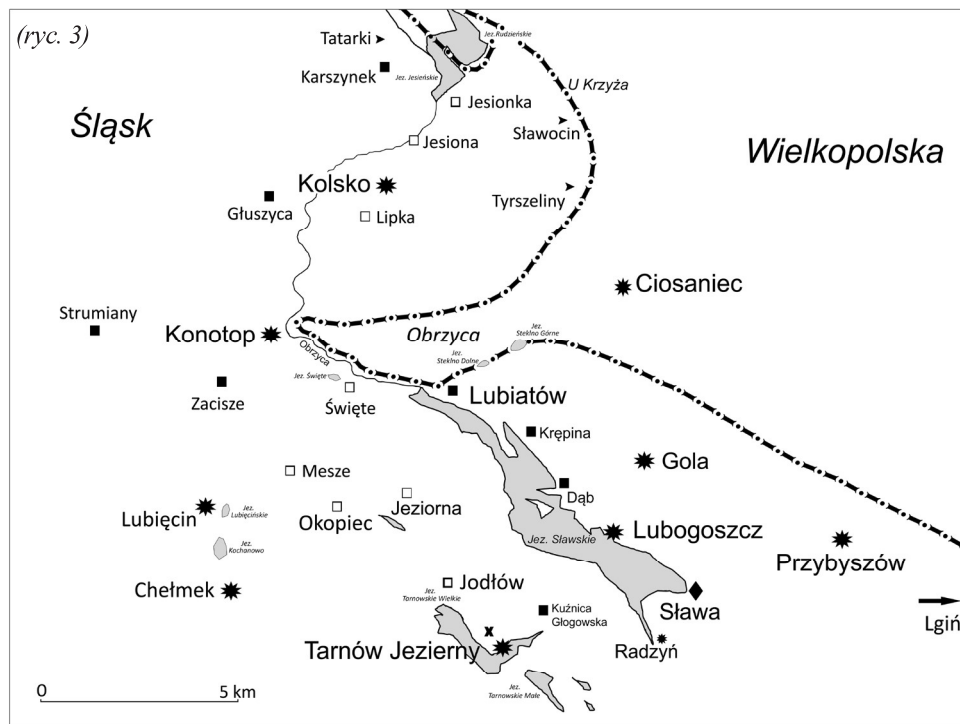
59 S. WEYMANN, *Ze studiów nad zagadnieniem*, s. 208, 232; J. NOWAKOWA, *Rozmieszczenie komór*, s. 118.

60 SHG I, s. 262.

61 SUB, Bd. VI, nr 116.

62 Andrzej Opaliński w 1570 r. lokował Szreniawę, którą zasiedlił mieszkańcami Ciosańca. SHG, cz. IV, s. 853.

63 Tomasz JUREK, *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV wieku*, Poznań 1996, s. 331–332.

* - a □ - b ■ - c ◆ - d x - e > - f

(ryc. 2)

Przebieg wspomianej drogi przez las jest widoczny jeszcze na rysunku Fryderyka Bernarda Wenera (zm. 1776) oraz osiemnastowiecznej kartografii. *Nota bene* niewątpliwie to droga stała za staraniami ówczesnego właściciela majątku – Zygmunta von Kottwitz – o miejskie prawa dla Konotopu, które zakończyły się sukcesem w 1706 roku.⁶⁴ Osada miała charakter otwarty, stąd w źródłach występuje jako miasteczko lub miejsce targowe. Mimo braku obwarowań, a nawet budynków bramnych, miasto otrzymało prawo do używania herbu z przedstawieniem brodzącego w błocie konia w zdobionej blankami miejskiej bramie (ryc. 2). Powinno nas też zainteresować dostosowanie profilu zawodowego mieszkańców do „tranzytowych” usług Konotopu (duża liczba kowali, szewców, krawców i furmanów).⁶⁵ Po drugiej stronie strugi nadal funkcjonowała średniowieczna wieś Konotop – z zabudową rzędową

⁶⁴ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Kolekcja dokumentów miejskich, podworskich, cechowych, sygn. 231D.

⁶⁵ Johann Georg KNIE, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien (...)*, Breslau 1830, s. 354–355.

od strony rzeki (z tylnymi ogrodami w dolinie), wzdłuż trasy prowadzącej wzdłuż jeziora do Sławy.

Z XV wieku pochodzą też pierwsze informacje o Kolsku, już jako zorganizowanej wsi z kościołem. Od 1430 roku występował w źródłach proboszcz Andrzej. Także ta osada była położona przy omawianej drodze. Bardzo interesująca jest też informacja z końca XV wieku o rybakach z Królestwa Polskiego, którzy mieli prawo przybijać łodzie do południowego skraju brzegu jeziora Rudzieńskiego (przynależącego do wsi Kolsko), nocować tam i korzystać z drewna na opał. Lasy mogli wykorzystywać do polowania na ptaki (stawiali wiechy), bez szkody dla barci zwanych tam popularnie *dzianky* (barcie dziane, czyli drążone w pniach drzew).⁶⁶ Posiadaczami wsi i jej przyległości była rodzina Kottwitzów – także miśnieńskich przybyszów – aktywna w księstwie głogowskim od pierwszej dekady XIV wieku.⁶⁷ Kształt wsi możemy rekonstruować dopiero na podstawie mapy z połowy XVIII wieku (ryc. 3), z wykorzystaniem etymologii nazwy (Kolsko – kolisty plac). Była to zatem okolnica lub trafniej wieś placowa (niem. Angerdorf) z centralnym majdanem, który zapewne był pierwotnie pusty, a w świetle nowożytnej kartografii – już typowo dla innych wsi z nawsiem – zabudowany. Herbert Schlenger zwrócił uwagę na dość rzadki kształt tego placu, gdyż zbliżony do trójkąta, szeregując go w grupie wsi placowych jako podtyp „głogowski”.⁶⁸

Średniowieczną metrykę mają też niewątpliwie dwie wsie położone nad niewielkimi akwenami, na zachód od Jeziora Sławskiego. Lubięcín istniał już w 1376 roku. W 1446 roku (*Lawbenzck*) to wieś z sołectwem, kmieciami i zagrodnikami, w posiadaniu Henryka zwanego Długim z rodziny von Niesemeuschel, a z 1513 roku pochodziły niezachowane graniczne recesy między mieszkańcami wsi a sąsiedniego Chełmka i Pynnika.⁶⁹ Chełmek zaś (jako *Kamlchen*) ujawnił się dopiero w 1447 roku jako dobra siedzącego tam Mikołaja Seefeldta.⁷⁰ Osiemnastowieczna mapa Christiana Fryderyka von Wrede ukazuje między dwoma wsiami (i tym samym między Jeziorem Kochanowo Małe i Duże) osadę rybacką – *Fischerey*. Jest ona być może tożsama z wikariuszowskim folwarkiem (*Vicarey*), położonym „na środkowym polu”, który odnotował wizytator parafii w Lubięcínie w latach 1670 i 1679 i podkreślił zasobność terenu w ryby.⁷¹ Założenie to umacnia kartoteka mikrotoponimów Arthura Zobla, w której znalazły się także nazwy polne zapamiętane przez dawnych mieszkańców Lubięcína.⁷² To na gruntach dowodnie najstarszej wsi w tym mikrokompleksie osadniczym – w Lubięcínie – zbudowano na wzniesieniu (pomiędzy dwoma jeziorami) kościół pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej. Pierwszy raz wymieniono

66 *Reces graniczny*, s. 15.

67 T. JUREK, *Obce rycerstwo*, s. 245–246.

68 Herbert SCHLENGER, *Formen ländlicher Siedlungen in Schlesien*, Breslau 1930, II.3.

69 Johann HEYNE, *Dokumentierte Geschichte des Bisthums und Hochstifts Breslau*, Bd. 2, Breslau 1866, s. 116; *Die Inventare der nichtstaatlichen. Kreis und Stadt Glogau*, s. 90; *Die Inventare der nichtstaatlichen. Die Kreise Grünberg und Freystadt*, s. 113.

70 *Die Inventare der nichtstaatlichen. Kreis und Stadt Glogau*, s. 91.

71 *Visitationsbericht*, s. 39, 162.

72 Herder-Institut w Marburgu, *Wissenschaftliche Sammlungen, Dokumentensammlungen*, sygn. DSHI 100 Zobel, Kr. Freystadt, Liebenzig. O tej kategorii źródła szerzej: Dagmara ADAMSKA, *Z historii badań nad wiejskim osadnictwem na Śląsku. Kartoteka śląskich nazw polnych Ernsta Maetschkego i Arthura Zobla – problematyka wstępna*, in: *Wieś minioną, lecz obecną. Ślady dawnych wsi i ich badania*, ed. K. Fokt, P. Nocuń, Chorzów 2018 (w druku).

go w 1376 roku.⁷³ Wielkość okręgu parafialnego koresponduje z metryką świątyni, choć w obecnej formie jest ona murowanym budynkiem o cechach z XVI–XVIII wieku.⁷⁴

Pogranicze a zasięg diecezji

W relacji z trzynastowiecznymi podziałami obszaru na ten przynależący do Wielkopolski, i ten wchodzący w skład dzielnicy śląskiej, pozostawał zasięg diecezji poznańskiej. Obszar ten od początku państwa piastowskiego do czasów reformacji pozostawał w części pod opieką katedry w Poznaniu. A zatem średniowieczne okręgi parafialne położone na północ od Jeziora Sławskiego przynależały do diecezji w Poznaniu: Sława, Kolsko, Konotop oraz Kaszczor pod opieką cystersów z Wielenia (z wysuniętą na zachód wsią Ciosaniec)⁷⁵. Do kaszczorskiej parafii uczęszczali także mieszkańcy *Obrzycy*, skoro w 1358 roku opat Rudolf z Wielenia poświadczył dziesięciny z kilku wsi klasztornych w diecezji poznańskiej, w tym z interesującej nas osady.⁷⁶ Obszar na południe od Jeziora Sławskiego przynależał zaś do archidiaconatu głogowskiego w diecezji wrocławskiej (wieś Lubięcín).

Zakłada się, że Henryk III Głogowski wraz z fundacją zamku planował w Tarnowie Jeziernym powołać parafię, a nawet lokować miasto. Świątynia prawdopodobnie powstała, choć to sławski kościół parafialny pw. Michała Archanioła, który zbudowano zapewne tuż po zasadzeniu miasta (odnotowany w źródłach w 1404 roku) przejął ostatecznie funkcje parafii okręgu⁷⁷ Obwód obejmował prawdopodobnie obszar na wschód od Jeziora Sławskiego i wzdłuż brzegu. W 1510 roku wymieniono w nim Lubogoszcz, Radzyń, Zalesie, Marcinkowo i Strącze (ostatnie wymienione trzy wsie to obecnie Stare Strącze).⁷⁸

Niewątpliwie sieć parafialna na lesistych obszarach była rzadko rozsiana. Jeszcze w świetle zapisu wizytacji kościelnej z końca XVIII wieku, można odnieść wrażenie, że pierwotną siedzibą parafii dla pozostałego obszaru na południe i zachód od Jeziora Sławskiego była świątynia w Lubięcinie (dalej na południe to już oddalona o jeden dzień drogi parafia w Krzepielowie).⁷⁹ Z powodu koniecznej dostępności kościoła dla osadników powstającej sieci osadniczej na północ od jezior, w nieokreślonym czasie (prawdopodobnie w XV, najwcześniej w końcu XIV wieku) powołano dwie parafie: położoną w odległości tylko około 5 km od Lubięcina parafię w Konotopie i o około 10 km – w Kolsku

73 J. HEYNE, *Dokumentierte Geschichte*, s. 116; Por. Patrycja PIENKOWSKA-WIEDERKEHR, *Kult św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Polsce do końca średniowiecza w świetle wezwań kościołów i kaplic publicznych*, in: *Kult świętych i ideał świętości w średniowieczu*, ed. R. Michałowski, Warszawa 2011, s. 336.

74 Józef NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. II, Poznań 1964, s. 446. Typowe dla tego obszaru, ze względu na niedostępność skalnych materiałów budowlanych, było wznoszenie kościołów drewnianych, które dopiero w okresie nowożytnym przebudowywano na murowane, choć i te w technice mieszanej, z użyciem zapraw piaskowych i wapiennych, polnych kamieni i cegieł. Wykorzystywano też rudy darniowe, które zidentyfikowano w trzynastowiecznym kościele we wsi Rudno, gm. Nowa Sól, nad potokiem Rudnica.

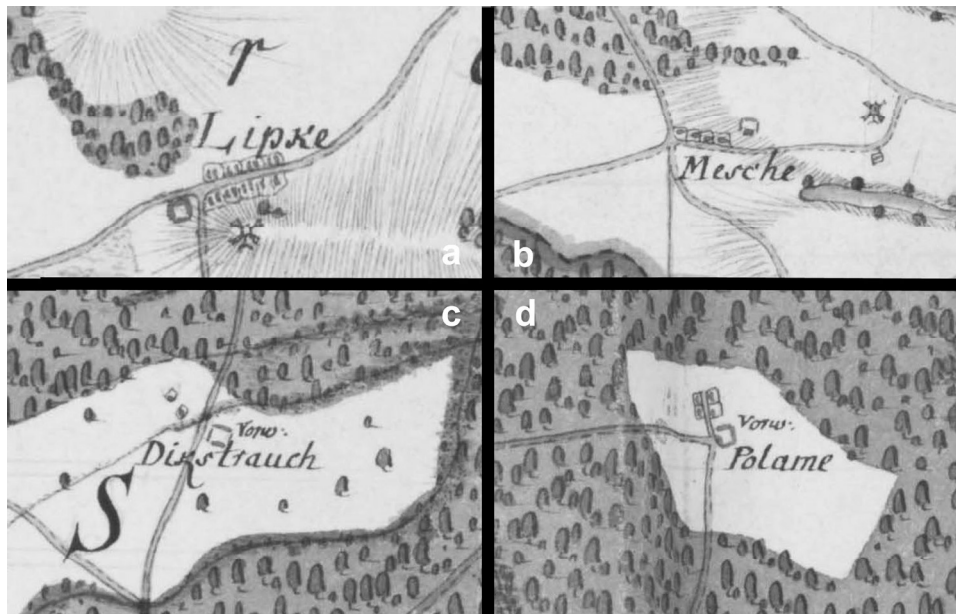
75 Por. SHG, cz. I, s. 262.

76 SHG, cz. III, s. 406.

77 J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, s. 445–446; T. Jurek, *Początki Sławy*, s. 42–43.

78 *Księga uposażenia biskupstwa diecezji poznańskiej z roku 1510*, ed. J. NOWACKI, Poznań 1950, s. 154–155; T. JUREK, *Początki Sławy*, s. 46. W Zalesiu (obecnie część Starego Strącza) przed 1507 r. stała kaplica św. Anny, która zapewne pełniła rolę lokalnego centrum pielgrzymkowego, skoro decyzją biskupa zburzono ją z powodu bałwochwaltwa i kultu fałszywych cudów, część wyposażenia spalono, a sprzęt przeniesiono do Wschowy. J. NOWACKI, *Dzieje archidiecezji*, s. 446.

79 Też J. HEYNE, *Dokumentierte Geschichte*, s. 116.

(ryc. 4)

(ale już w diecezji poznańskiej). W XVII wieku (po włączeniu całego obszaru do diecezji wrocławskiej) parafię w Lubięcinie zlikwidowano, a relikwie świętych przeniesiono do dwóch wymienionych świątyń.

Najstarsze informacje o rzeczonych dwóch średniowiecznych kościołach korespondują chronologicznie z czasem ukazania się w źródłach wsi Konotop i Kolsko. Za niepewną informację uznają bowiem wiadomość z 1323 roku o proboszcz Janie *in Konsow*⁸⁰ – przypisywaną przez literaturę wsi Konotop. Trudno też ustalić wiarygodność i źródło przekonania Augusta Foerstera, że kościół stał tu już w 1308 roku.⁸¹ Właściwie jedyną przesłanką o średniowiecznej metryce konotopskiej parafii może być zachowana do początku XX wieku rzeźba św. Anny, datowana na około 1508 rok – wchodząca rzekomo w skład pierwotnego wyposażenia.⁸² We wnętrzu najstarszego kościoła miały także znajdować się szesnastowieczne nagrobki rycerskie i dzwon z herbem Kottwitzów.⁸³ Według Józefa Nowackiego kościół parafialny w Kolsku (pw. św. Jana Chrzciciela) miał funkcjonować już w 1430 roku. Rzeczywiście, w 1431 roku pleban Andrzej spierał się z głuchowskim duchownym Maciejem. W dwa lata później załatwił przed poznańskim konsystorzem sprawę proboszczowskiego jazu – przedmiotu sporu z Abrahamem z Kębłowa. W 1435 roku tenże sam Andrzej świadkował w procesie, wraz ze sławskim plebanem Jerzym.⁸⁴ Z powodu

80 RS 4271.

81 August FOERSTER, *Geschichtliches von den Dörfern des Grünberger Kreises*, Grünberg 1905, s. 244.

82 Hermann NEULING, *Schlesiens Kirchorte und kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902, s. 134.

83 A. FOERSTER, *Geschichtliches von den Dörfern*, s. 244.

84 J. NOWACKI, *Dzieje archidiecezji*, s. 28, 446. Informacja o kościele w Kolsku w 1376 r. oraz niektóre, przytaczane przez autora z XV w. i z 1513 r, które pojawiają się też we współczesnej literaturze, dotyczą bezspr-

(ryc. 5)

z drugiej połowy XVII wieku, kiedy to świątynia otaczała opieką duszpasterską okręg w promieniu ok. 10 km (przypomnijmy, że przed 1670 rokiem też nad kościołem filialnym w Kolsku) a tradycyjnie nad mieszkańcami wsi Mesze i Święte oraz tych położonych na drugim brzegu Obrzycy: Kartno i Bełcze. Wówczas okręg przynależał już, po zmianach z połowy wieku XVI, do diecezji wrocławskiej. Wizytacja archidiecezji głogowskiej z lat 1670, 1679 i 1687–1688 donosi także, że kościół pw. Michała Archanioła był postawiony z drewna, z elementami cegły (częściowo groził zawaleniem), posiadał kryptę oraz bogate wyposażenie. Brak zaś było domu plebana, który spłonął.⁸⁶

Okres nowożytny

W świetle zachowanych źródeł wydaje się, że zasadniczo obecny krajobraz osadniczy został ukształtowany w okresie nowożytnym. Osiedla powstałe na południe i północ od Jeziora Sławskiego to – wyodrębnione z rozległych przyległości średniowiecznych wsi – folwarki lub niewielkie przyfolwarczne kolonie.⁸⁷ Pierwszy raz dopiero w wizytacjach z lat 1670 i 1679 wymieniono bowiem osady: Jeziorna (*Katerse*), Jodłów (*das Tarnawisch Vorwerk*), folwark Łuża (*praedium Lusche*),⁸⁸ Okopiec (*Klein Köhlerrey*) Jesiona (*Grünwaldt*), Jesionka (*Iaschau*), Lipka (*Lipke*), Święte (*Schwente*) i Mesze (*Mesche*)⁸⁹ (ryc. 1; 4 a-b). Choć powstały w nieokreślonym momencie, to raczej mało prawdopodobna jest ich średniowieczna metryka. Pierwotne rozłogi Kolska sięgały bowiem aż po Jezioro Rudzieńskie, Kontopu

„destrukcji herezją” (także patrona) i braku władzy nad przypisanymi do świątyni zagrodnikami (już luterańskimi), kościół przed 1670 rokiem stracił status parafii, stając się filią świątyni w Konotopie. Ślady po zasięgu okręgu parafialnego pochodzą dopiero z XVII wieku, kiedy okręgi te mogły ulec transformacji. Wówczas w Kolsku mszy słuchali mieszkańcy Lipki, Jesionki i Jesiony. Niewątpliwie budynek był przygotowany do potrzeb duszpasterskich, skoro wizytator ocenił go jako obszerny, całkowicie murowany, z podłogą przesypaną piaskiem i dużymi oknami.⁸⁵

Dowodne informacje o zasięgu okręgu parafialnego Konotopu pochodzą także

zecznie wsi Kalsk pod Sulechowem. Błędne informacje podał także autor odnośnie Konotopu, myląc go z wsią o analogicznej nazwie w Wielkopolsce.

85 *Visitationsbericht*, s. 40, 164, 411.

86 *Ibidem*, s. 39–40, 163–164, 410–411.

87 Friedrich Albert ZIMMERMANN, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 10, Brieg 1791, s. 263, 267–268, 360, 365.

88 Obecnie część Lubięcina.

89 *Visitationsbericht*, s. 39–40, 412.

zaś graniczyły z przyległościami Sławy (przez jezioro). Słowiańska nomenklatura części z tych osad też nie musi świadczyć o ich starszej genezie, ale być konsekwencją dwóch zjawisk na pograniczu. Po pierwsze, to mikrotoponimy mogły użyczyć mian osadom, a te związane z krajobrazem naturalnym są określeniami o długotrwałej tradycji. Po drugie, jeszcze w XVIII wieku, mimo sukcesów reformacji, używano na tym obszarze także języka polskiego (nawet sporadycznie w oficjalnej kancelarii). Wszystkie wspomniane osiedla na mapie Christiana Fryderyka von Wrede i w niewiele młodszym opisie Fryderyka Alberta Zimmermanna to karłowate osady z folwarkami, młynami lub karczmami.⁹⁰

Między końcem XVII a połową XVIII wieku powstało kolejnych kilkanaście osad, także o charakterze niewielkich folwarków na wykarczowanych fragmentach puszczy (zob. ryc. 4 c-d i tabela 1). O profilu gospodarczym tutejszych osiedli ukierunkowanych na rybołówstwo, gospodarkę leśną, obsługę tranzytu (karczmy) i młynarstwo, świadczyć może także znikoma liczba koni (tabela 1). Taką metrykę ma też położony nad Jeziorem Sławskim Lubiatów (*Aufzug*), którego nie wymienia jeszcze reces z początku XVI wieku i wizytacje z końca XVII wieku, ale odnotowują już spisy z połowy XVIII wieku. Tam – co sugeruje nazwa – mógł funkcjonować jakiś dźwąg (wyciąg) związany z rybołówstwem.

Między połową XVIII wieku a 1769 rokiem powstał folwark Tyrszeliny (*Neu Otterstadt*) z karczmą, Sławocin (*Schlabrendorf*) z karczmą i młynem oraz osiedle Tatarski (*Glashütte*), w którym drzewo służyło do produkcji szkła.⁹¹ Założone jednocześnie Tyrszeliny i Sławocin to osiedla z regularnymi działkami wzdłuż krótkiej ulicówki – typowo dla kolonizacji fryderycjańskiej⁹² (ryc. 5). Ta inicjatywa wiąże się z rodziną Schlabrendorfów (pruskiego ministra do spraw Śląska – Ernsta Wilhelma), w której rękach pozostawało Kolsko i jego okolice do śmierci Jerzego Gustawa w 1824 roku. Dopiero z drugiej połowy XIX wieku (1845–1894) pochodzą natomiast dwa niewielkie folwarki – Marianki (dwór Marii – *Marienhof*) i Strumianki (niwa Henryka – *Heunrichsau*).⁹³

Większość z zasadzonych w okresie nowożytnym osad, miała regularny kształt typowy dla niewielkich przyfolwarcznych osiedli i folwarków (np. Głuszycza, Jesionka, Mesze, Strumiany, Święte, Zacisze), także w formie krótkich ulicówek z zabudową wzdłuż drogi (np. Jesiona i Lipka oraz Tyrszeliny i Sławocin).⁹⁴ Charakter dużej wielodrożnicy wykazywało – do początku wieku XIX – średniowieczne Kolsko, z promieniście ułożonymi drogami i relikwiami centralnego placu.

Nowożytna (koniec XVII – połowa XVIII wieku) jest także metryka osad między Sławą, Radzynie a Tarnowem Jeziernym: Kuźnicy Głogowskiej (*Hammer*) – wsi związanej z pracującą tam kuźnią wodną, oraz folwarku zwanego Myszyniec (*Mäuswinkel*). Młodszą kuźnicą był Tarnówek (*Hammer Vorwerk*), co sugeruje lokalną obróbkę rud darniowych pozyskiwanych w tarnowskich borach. Surowiec eksploatowano i przetapiano także pod

90 Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz w Berlinie, Dział Kartograficzny, sygn. N 15060, Bd. 5, Bl. 4; F. A. ZIMMERMANN, *Beyträge zur Beschreibung*, s. 263, 267–268, 360, 365.

91 F. A. ZIMMERMANN, *Beyträge zur Beschreibung*, s. 263, 281, 289.

92 Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz w Berlinie, Dział Kartograficzny, sygn. 729, nr 2263.

93 Nie wymienił ich jeszcze w 1845 r. Johann Georg Knie. *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien (...)*, Breslau 1845.

94 Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz w Berlinie, Dział Kartograficzny, sygn. N 15060, Bd. 5, Bl. 4; sygn. 729, nr 2263–2264.

sąsiednią Jeziorną, o czym świadczą nazwy polne *Hammerheide* i *Hammer Wiese*.⁹⁵ O starszej metryce przekonania, że tutejsze torfowiska obfitują w rudy, może już świadczyć nazwa fragmentu jeziora (Radzyńskie) oraz powstałej przy nim średniowiecznej osady Radzyń.⁹⁶ Pod Dąbrownem i Jeziorną w połowie XVIII wieku funkcjonowały też smolarnie (*Pech Ofen*).⁹⁷

Przesłanką sugerującą celność rekonstrukcji kilku etapów procesu kolonizacyjnego w okolicach Jeziora Sławskiego jest struktura mieszkańców wsi, wśród których jedynie te o pewnej średniowiecznej metryce (Chełmek, Kolsko, Konotop, Lubięcín, Lubogoszcz, Radzyń, Sława i Tarnów Jezierny) zamieszkiwane były przez pełnorolnych kmieci, pozostałe dzisiejsze wsie to pierwotne folwarki zasiedlone przez szukających w nich zatrudnienia zagrodników i najuboższych chałupników.

Podsumowanie

Obszar między Jeziorem Sławskim a Rudzieńskim, który został włączony w granice Śląska w końcu XIII stulecia, jeszcze na początku wieku XVI porastała graniczna puszcza, poprzecinana licznymi jeziorami, ciekami wodnymi i bagnami. Przynajmniej od wieku XIII przechodziły przez nią szlaki komunikacyjne, z których najważniejsze łączyły dzielnicę śląską z Wielkopolską. Na przełomie XII i XIII oraz w pierwszej połowie XIII stulecia, teren ten był poddawany kolonizacji z inicjatywy władców wielkopolskich (Lubogoszcz, Ciosaniec, *Obrzyca*). Z początkiem XIII wieku (z władztwem zmarłego w 1238 roku śląskiego księcia Henryka Brodatego) wiązać możemy ewentualnie jedynie istnienie rozproszonego osadnictwa na południe od Jeziora Sławskiego. Na brzegu Jeziora Tarnowskiego miał bowiem w 1213 roku rzekomo osiąść i umrzeć, w wyniku odniesionych ran, starszy syn Henryka Brodatego – Konrad⁹⁸.

Główny etap *melioratio terrae* otwiera aktywność nowego posiadacza tych ziem – Henryka III Głogowczyka – inicjatora budowy kasztelanii w Tarnowie Jeziernym (o funkcjach kolonizacyjnych) i lokacji miasteczka Sława, wokół którego w pierwszej połowie XIV wieku ukształtował się niewielki kompleks osadniczy. Do początku XIV wieku istniało tu jedynie kilka wsi: Gola, Lubogoszcz, Przybyszów, Radzyń oraz Tarnów Jezierny (i dalej położone w kierunku Głogowa wsie łąnów leśnych: Strącze, Marcinkowo, Zalesie⁹⁹ i Lipinki). Postępy karczunku i lokacji wsi na obszarze na północ i zachód od Jeziora Sławskiego, mają już młodszą metrykę. Najszybciej, gdyż w drugiej połowie XIV lub na początku XV wieku założono Chełmek, Lubięcín, Kolsko i Konotop. To z arealu średniowiecznych wsi w okresie nowożytnym (XVI–XIX wiek) „wykrojono” liczne folwarki leśne, osiedla przy karczmach oraz karłowate osady młynarzy, szklarzy i rybaków, które stały się zacznym dzisiejszych kilkunastu przysiółków. Przebieg drogi stoi też za rozrostem znaczenia Konotopu i nadaniem mu w 1706 roku miejskich praw. Niewielką osadę – o funkcjach targowych i przystankowych dla podróżnych – kształtem dostosowano do przebiegu trasy.

95 Herder-Institut w Marburgu, Wissenschaftliche Sammlungen, Dokumentensammlungen, sygn. DSHI 100 Zobel, Kr. Freystadt, Kattersee.

96 Obróbkę rud wiąże się także ze Sławą: T. JUREK, *Początki Sławy*, s. 47.

97 Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz in Berlinie, Dział Kartograficzny, sygn. N 15060, Bd. 5, Bl. 4.

98 D. NOWAKOWSKI, *Od wczesnośredniowiecznego grodu*, s. 23.

99 Wszystkie trzy wchodzi dzisiaj w skład Starego Strącza.

Spis ilustracji:

Ryc. 1. Szkic sytuacyjny północnych rubieży księstwa głogowskiego z granicą precyzyjnie wyznaczoną na pocz. XVI wieku: a – wsie o metryce średniowiecznej; b – wsie i folwarki o metryce nowożytnej (odnotowane w latach 1670–1679); c – wsie i folwarki o metryce nowożytnej (odnotowane w latach 1747–1753); d – miasteczko o metryce średniowiecznej; e – średniowieczna kasztelania, f – wsie i folwarki założone w latach 1753–1769 (rys. autor)

Ryc. 2. Herb miasta Konotop według dokumentu cesarskiego z 1706 roku (Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Kolekcja dokumentów miejskich, podworskich, cechowych, sygn. 231D)

Ryc. 3. Wieś Kolsko (Koltzig) z widocznym trójkątnym nawsiem, kościołem i prywatną siedzibą (fragment mapy Chrystiana Fryderyka von Wrede z lat 1747–1753, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz w Berlinie, Dział Kartograficzny, sygn. N 15060, Bd. 5, Bl. 4)

Ryc. 4. Osady przyfolwarczne o metryce nowożytnej: a – Lipka (Lipke); b – Mesze (Mesche); c – Gluszyca (Dickstrauch); d – *Polame* (z wykorzystaniem mapy Chrystiana Fryderyka von Wrede z lat 1747–1753, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz w Berlinie, Dział Kartograficzny, sygn. N 15060, Bd. 5, Bl. 4)

Ryc. 5. Kolonie fryderycjańskie: Sławocin (Schlaberndorf) i Tyrzeliny (Neu Otterstaedt) (z wykorzystaniem mapy zw. Urmeßtischblatt z 1828 roku, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz w Berlinie, Dział Kartograficzny, sygn. 729, nr 2263)

Les, jezera, bażyny a cesta. Vývoj osídlení na severní hranici Slezska (Shrnutí)

Prostor mezi Slawským a Rudzienským jezerem, přičleněný ke Slezsku v závěru 13. století, byl na počátku 16. století stále tvořen převážně divokou přírodou. A to navzdory kolonizačním snahám velkopolských panovníků a budování cestní sítě spojující území s Velkopolskem. Kolonizace je spojena především se jménem Jindřicha III. Hlohovského. Další fáze zakládání nových sídel následovala na přelomu 14. a 15. století.